

Rudolf Rasch

Muziek in de Republiek (Oude Versie)

Hoofdstuk Zeven: De steden

Deze tekst maakt deel uit van de oude versie van het project “Muziek in de Republiek”, die eerder online beschikbaar was onder de titel *Geschiedenis van de Muziek in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden*. Een nieuwe, geheel bijgewerkte versie is, met talrijke illustraties en op groot formaat, in boekvorm (380 bladzijden) beschikbaar als

Muziek in de Republiek: Muziek en maatschappij in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1572-1795

Uitgeverij KVNMM, 2018.

ISBN 9789063752316

Zie: <https://www.kvnm.nl/nl/Webshop/Muziek-in-de-Republiek>

De documentatiedelen van de oude versie zijn niet in het boek opgenomen. Deze zijn raadpleegbaar op de website.

Voor literatuurverwijzingen zie de file “Literatuur”.

Verwijzingen naar deze tekst graag op de volgende manier:

Rudolf Rasch, Muziek in de Republiek (Oude Versie): Hoofdstuk Zeven: De steden

<https://muziekinderepubliek.sites.uu.nl/>

Voor opmerkingen, suggesties, aanvullingen en correcties: r.a.rasch@uu.nl

© Rudolf Rasch, Utrecht/Houten, 2018

7 december 2018

HOOFDSTUK ZEVEN

DE STEDEN

7.1 Inleiding

7.2 Stadsorganisten

7.3 Beiaardiers

7.4 Stadsspeellieden

7.5 Stadstrompetters

7.1 Inleiding

In het voorgaande hoofdstuk hebben we gezien dat slechts gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw werkelijk kan worden gesproken van een goed ontwikkelde hofmuziek in de Republiek. Daarentegen kan worden gesteld dat de steden gedurende het gehele tijdvak van de Republiek een belangrijke en continue factor zijn geweest aan de werkgeverszijde van het muziekleven.

Het zij hier vermeld dat het gewest Holland gedurende de zeventiende en de achttiende eeuw één van de meest verstedelijkte gebieden van Europa was. Voor het muziekleven waren natuurlijk vooral de zes ‘grote steden’ van Holland van belang: Amsterdam, Haarlem, Leiden, Delft, Rotterdam en Dordrecht; Den Haag kan, hoewel formeel geen stad, tot hetzelfde niveau worden gerekend. Deze steden kenden in wisselende mate een goed ontwikkelde muzikale infrastructuur: een organistenstand, speellieden, vrije musici, muziekcolleges, toneel- en operavoorstellingen, muziekdruckers, -uitgevers en -verkopers, instrumentenbouwers, enz. Amsterdam en Den Haag staken wat betreft het muziekleven duidelijk boven de andere uit. Steden buiten Holland als Middelburg, Utrecht, Leeuwarden, Groningen en Maastricht kunnen worden vergeleken met de Hollandse steden wanneer we Amsterdam en Den Haag buiten beschouwing laten.

Het muziekleven in de kleinere steden in Holland en de nog niet genoemde middelgrote steden in de overige gewesten was meestal beperkter, zonder daarmee meteen onbetekenend te zijn. Er waren organisten en stadsmuziekcolleges, maar de andere sectoren (concertleven, opera, muziekuitgeverij) waren doorgaans schaarser bezet. We hebben het dan over plaatsen als Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen en Gouda in Holland, Zierikzee in Zeeland, Amersfoort in Utrecht, Arnhem, Nijmegen en Zutphen in Gelderland, Deventer en Zwolle in Overijssel, Franeker in Friesland, Bergen-op-Zoom, Breda, 's-Hertogenbosch en Venlo in de Generaliteitslanden, en Roermond daarbuiten.

In de zeventiende eeuw was de stad een muzikale werkgever met verschillende soorten muzikale werknemers in vaste dienst. Het bewaard gebleven ambtenboek van de stad Amsterdam over de jaren 1664-1667, bijvoorbeeld, vermeldt stedelijke musici in vier categorieën: organisten, beiaardiers, speellieden en trompetters. Deze vier categorieën zullen ook de rode draad door dit hoofdstuk vormen. De stad had niet alleen deze musici in dienst, maar was doorgaans ook eigenaar van de instrumenten die zij bespeelden, zowel van de vast geplaatste (‘onroerende’) orgels en beiaarden als van de in principe meeneembare (‘roerende’) instrumenten van speellieden en trompetters.

De belangrijkste stedelijke musici waren ongetwijfeld de organisten van de hervormde kerken, die zich niet zonder trots ‘organist der stad X’ noemden, en niet ‘organist van de kerk Y.’ Deze handelwijze werd zeker versterkt door de nauwe financiële verstrengeling van stad en kerk ten tijde van de Republiek. Amsterdam telde vier van zulke stedelijke organistenposities, Leiden drie, de meeste andere steden twee of één. Indien er meerdere kerken met organisten onder supervisie van de stad waren, was één daarvan de belangrijkste, de zogenaamde

hoofdkerk. In Amsterdam bijvoorbeeld speelde de Oude Kerk die rol, in Leiden de Pieterskerk. De organist van de hoofdkerk kan doorgaans worden beschouwd als de belangrijkste musicus van de stad in kwestie. Behalve in het ambt van organist zien we hem dikwijls bij het stedelijk muziekcollege, als adviseur en beoordelaar voor allerlei muzikale zaken, en als muziekleraar van de meest notabele amateurmusici in de stad. We zullen nader op de functie van de stadsorganist ingaan in §7.2.

Een tweede categorie van musici die in stadsrekeningen uit de tijd van de Republiek opduiken wordt gevormd door de beiaardiers. Deze categorie loopt overigens enerzijds over in die van de organisten (door dubbelaanstellingen als organist en beiaardier), anderzijds in die van de klokkenstellers en uurwerkverzorgers. Gezien het gegeven dat er via de voorslag dikwijls elk kwartier beiaardmuziekjes in de straten klonken, kan het belang van wat er op de beiaard werd gespeeld voor het stedelijk muzikleven moeilijk worden overschat. Het beiaardiersambt zal worden besproken in §7.3.

In de zeventiende eeuw was er in de Republiek nog een vijftal steden die stadsspeellieden in dienst hadden. Het instituut stadsspeelman stierf echter gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw een langzame, maar zekere (en overigens zachte) dood; in de achttiende eeuw bleven stadsspeellieden alleen in de stad Groningen gehandhaafd. §7.4 zal gewijd zijn aan de stadsspeellieden.

De genoemde drie categorieën van stedelijke musici waren ongetwijfeld de belangrijkste, maar hiermee was het door de stad gefinancierde muzikleven nog geenszins uitgeput. Veel steden hadden trompetters in dienst, die gestationeerd waren op torens en/of poorten. Wat hierover bekend is, wordt in §7.5 samengevat. Tenslotte willen we er nog op wijzen dat in een aantal steden ook voorzangers in kerken door de stedelijke overheid werden bezoldigd.

Naast een begunstiging van de muziek door het in dienst nemen van musici leverden steden ook incidentele bijdragen aan het muzikleven, bijvoorbeeld door voor bepaalde gelegenheden (herdenkingen, ontvangsten, belangrijke gebeurtenissen) speciale of extra musici te engageren.

Ook kwam het voor dat componisten hun werk opdroegen aan een stedelijke overheid (vaak die waarbij ze in dienst waren), met het doel daarvoor een uitkering te ontvangen, wat ook meestal geschiedde. Zo droeg Cornelis Schuyt zijn *Madrigali ... Opera prima* (1600) op aan de stad Leiden, Jan van Schoonhoven de *Psalmen* van zijn vader Cornelis van Schoonhoven aan de stad Delft (1622) en Hendrick Joosten Speuy zijn *Tabulatuerboeck* (1610) aan tenminste de steden Dordrecht, Delft, Den Haag en Middelburg, en mogelijk nog aan andere. De Goudse organist Gerard Han droeg zijn *Harmonie secolari ... Opera prima* (1701; een bundel triosonates) op aan burgemeesters en bestuurders van Gouda. Zo zijn er ook talloze opdrachten aan afzonderlijke burgemeesters, ex-burgemeesters en andere dragers van hoge stedelijke ambten.

De rol van de stad als muzikale werkgever nam in de achttiende eeuw relatief af ten opzichte van de zeventiende, zowel door het wegvallen van de stadsspeellieden als door het groeien van de andere, private sectoren van het muzikleven. We denken hierbij aan de andere kerken dan de gereformeerde, aan concerten, aan operavoorstellingen, aan muzieklessen, enz. De stad blijft echter prominent aanwezig als sociaal, cultureel en economisch kader voor het muzikleven.

7.2 Stadsorganisten

Dat de organisten van de hervormde kerken in de Republiek musici in dienst van de steden waren is vooral een gevolg van de Reformatie. Vóór de Reformatie werden de organisten (en de andere kerkmusici) betaald door de zogenaamde ‘kerkfabriek’, de instelling die verantwoordelijk was voor de verzorging van het materiële in de kerk. Bij de Reformatie werden de kerkelijke goederen, inclusief de kerkgebouwen en de orgels daarin, genaast en voorzover het de steden betreft in bezit gegeven van de desbetreffende stad. De stad werd daarmee beheerder

van de kerkfabriek, eigenaar van kerk en orgel, en werkgever van de organist. De overheid gaf vervolgens de kerkgebouwen in gebruik aan de Hervormde Kerk voor haar eredienst. Onderhoud van het orgel en eventuele orgelnieuwbouw kwamen voor rekening van de stad.

In sommige steden bestonden uitzonderingssituaties: zo bleven de inmiddels gesecculariseerde Utrechtse kapittels in stand en deze bleven eigenaars en beheerders van de kerken, het orgel, alsook werkgevers van de organisten. Van de vijf kapittelkerken kende echter alleen de Domkerk een doorlopende orgelgeschiedenis. Het orgel van de Oud-Munsterkerk is na de beschadigingen tijdens de reformatie nimmer hersteld, de Janskerk, de Pieterskerk en de Mariakerk verloren hun orgel in de loop van de zeventiende eeuw. (De Pieterskerk herkreëg in de 18de eeuw een orgel ten behoeve van de diensten van de Waalse gemeente.) De vier grote parochiekerken konden evenmin alle hun orgeltraditie in standhouden. In de Buurkerk en de Geertekerkerk zweeg het orgel eveneens vanaf een zeker moment in de zeventiende eeuw; de Nicolaikerkerk en de Jacobikerkerk kenden wel een continu orgelgebruik. Achtergrond van deze vermindering van het aantal orgels is dat de negen grote kerken die de bisschopsstad Utrecht had achtergelaten er meer waren dan in het hervormde Utrecht nodig waren. Alleen de organist van de Domkerk was in strikte zin een stadsorganist.

De Haagse Hofkapel [=Waalse Kerk] viel onder de jurisdictie van de Grafelijkheid van Holland, een instelling die na de onafhankelijkheid van Spanje gewoon bleef voortbestaan. In Maastricht werd het kerkelijke bezit van kerkgebouw en orgel van de twee kapittelkerken (de Sint-Servaaskerk en de Onze-Lieve-Vrouwekerk) ongemoeid gelaten.

Indien de stedelijke overheden zich niet over de orgels hadden ontfermd, zou het er slecht voor de instrumenten hebben uitgezien. In de beginjaren van reformatie en Republiek was het orgel geen plaats gegund in de Hervormde eredienst: het Nieuwe Testament spreekt immers nergens over orgelspel tijdens zo'n dienst en daarom kan zo'n instrument beter uit de kerk worden geweerd! Eerder werd het orgel gezien als een 'paepse superstitie'. Uit de Franse calvinistische kerken waren de orgels dan ook op grote schaal verwijderd, in de Republiek gebeurde dat slechts in uitzonderingsgevallen, zoals in enkele Middelburgse kerken en de kerk van de Hofkapel te Den Haag. Overigens werden vele kleinere kerken, vooral in de dorpen, soms pas in de achttiende eeuw van een orgel voorzien. De overbodigheid in de eredienst maakte dat de Grote of Michaelskerk te Zwolle het na de instorting van de toren die het orgel vernielde (1682) jarenlang, zelfs bijna een halve eeuw, zonder orgel kon stellen.

De reformatie verdreef wel de katholieke priesters uit de kerk, maar niet de eveneens katholieke organist. Deze bleef gewoon op zijn plaats zitten, al was het maar omdat er meestal simpelweg geen hervormde kunstbroeder beschikbaar was. Voorbeelden zijn Cornelis Schuyt in Leiden, Pieter de Vois in Den Haag en vermoedelijk ook Jan Pieterszoon Sweelinck in Amsterdam. (Alleen de enkele priester-organisten moesten het veld ruimen.) Vanuit de kerkenraden bleef uiteraard de roep om een organist van het juiste geloof klinken, een roep die pas in de loop van de zeventiende eeuw op enige schaal gehoor vond, enerzijds door het zich aandienen van hervormde organisten, anderzijds door het emplooi voor katholieke musici in katholieke kerken dat zich langzaam ontwikkelde. (Omgekeerd werd er ook in katholieke kring wel eens bezwaar tegen gemaakt dat een katholiek de hervormden behulpzaam was bij hun 'ketterse eredienst,' maar met weinig of geen resultaat.) Gedurende de achttiende eeuw was er een omvangrijke importstroom van organisten uit Duitsland, doorgaans van luthers en huize. Dikwijls gingen ze naar het hervormde geloof over; soms waren ze met behoud van hun oorspronkelijke religie aan een hervormde kerk verbonden.

Het was geen zeldzaamheid dat een organist verwant was aan een andere organist. Het organistschap (en ook wel de nevenfuncties) gingen in veel families over van vader op zoon en ook wel van vader op schoonzoon. Bekende organistenfamilies zijn die van Sweelinck, Van Noordt, Scholl, Groneman, Lootens, Dusart, Stroomberg, Van Neck, Milleville, enz. Regelmatig waren dergelijke families door huwelijksbanden met elkaar

verbonden. Zo was Dirck Scholl schoonzoon van Jacobus van Noordt, Johan Dusart een schoonzoon van Hendrik Coenraadszoon Stroomberg, enz.

Veel organisten konden door een zoon (of schoonzoon) worden opgevolgd. Voorbeelden van de opvolging van een vader door een zoon zijn Cornelis en Jan van Schoonhoven in Delft, Jan Pieterszoon en Dirck Janszoon Sweelinck in Amsterdam, Henricus en Johannes Radeker in Haarlem en Joseph Wilhelm Ernst en Joannes Christoffel Böhler in Deventer. In Den Haag werd Pieter Alewijnszoon de Vois opgevolgd door zijn schoonzoon Steven van Eyck, en in Haarlem Philips Janszoon van Velsen door zijn neef (echtgenoot van de dochter van zijn schoonzuster) Cornelis Janszoon Helmbreecker. Ook opvolging door een leerling was een mogelijkheid, maar dit is niet altijd te documenteren. In Den Haag werd Quirinus van Blankenburg opgevolgd door zijn blinde leerling François Pitton.

Omdat het organistschap vaak een baan was tot de dood erop volgde, verving de zoon, schoonzoon of leerling dikwijls al tijdens het leven van de vader, schoonvader of leermeester; hij consumeerde dan ook een deel van diens salaris. In sommige gevallen behield een bejaarde organist een toelage na pensionering en tevens kwam het voor dat zijn weduwe een deel van het inkomen van zijn opvolger toeviel. Er zijn ook gevallen bekend waarbij de komende organist gratis moest dienen totdat de zittende was overleden.

Er was een kleine traditie van blinde organisten in de Republiek, onderdeel overigens van een Europese traditie die van de middeleeuwen (Landini) tot de twintigste eeuw (Langlais) loopt. Blinde organisten uit de Republiek waren bijvoorbeeld Pieter Alewijnszoon de Vois in Den Haag en Jacob Potholt in Amsterdam.

Wanneer er niet al tijdens het leven van de organist afspraken over de opvolging waren gemaakt, werd er voor het kiezen van een opvolger een proefspel georganiseerd, waarbij doorgaans zo tussen de vijf en de twintig kandidaten werden gehoord. Van vele selectieprocedures zijn uitvoerige verslagen bewaard gebleven. In afwachting van een opvolger was er dikwijls een organist ad interim.

Als voorbeeld van zo'n procedure kan hier de verkiezing dienen van de nieuwe organist en beiaardier van de Grote Kerk van Hoorn in 1768, een stedelijke positie. De vacature werd bekend gemaakt door middel van een advertentie in de *Amsterdamsche Courant* van dinsdag 4, 11 en 18 oktober 1768 (hoewel het gezien de data van de proefspelen erop lijkt dat deze al eerder bekend was):

Iemand genegen zynde en de vereischte bekwaamheden hebbende, om het Ampt van KLOKKENIST en ORGANIST binnen de Stad Hoorn, op een Sortabel Tractement waar te neemen; adresseeren zig aan Heeren Burgermeesteren en Regeerders der voornoemde Stad.

In het totaal meldden zich liefst zestien personen voor een proefspel. Allen speelden natuurlijk orgel en beiaard, maar ze moesten ook eventuele andere bekwaamheden opgeven, wellicht ook in verband met diensten aan het plaatselijke muziekkollege. De meesten speelden behalve orgel ook viool, een enkele tevens dwarsfluit en een enkele geeft bekwaamheden in de compositie op. Vier van de sollicitanten hadden reeds een positie als organist elders, voor de overigen was het kennelijk de startpositie. Van de organist-sollicitanten liep de leeftijd uiteen van 24 tot 38 jaar, van de niet-organist-sollicitanten van 17 tot 31 jaar. Het volgende overzicht vat één en ander samen:¹

1. Naar *Bouwstenen* 1 (1965), pp. 138-139.

Rudolf Rasch: Muziek in de Republiek (Oude Versie)
Hoofdstuk Zeven: De steden

Datum	Naam	Leeftijd	Plaats	Andere instrumenten
6.10	Adolf Peter Schill jr.	26	Amsterdam	viool, compositie
	Samuel van Graauwenhaan	25	Delft (organist Franse en Gasthuiskerk)	viool
7.10	Albert van Panders	22	Alkmaar	viool
	Hendrik Sparnay	20	Gouda	viool, hoorn, psalterium, compositie
	Johann Nazarenus Sigismund	27	Amsterdam	viool, compositie
8.10	Jacob Reynders	38	Monnickendam	viool, dwarsfluit
11.10	Carel de Han	26	Wormer	(organist)
12.10	Johannes Bruynier	24	Enkhuizen (organist Zuiderkerk en klokkenist)	viool, compositie
13.10	Elbertus van Eem	20	Kampen	viool
14.10	Hendrik Viervant	24	Muiden	viool
15.10	Jan Janszoon Smit	31	Purmerend	
17.10	George Frederik Richter	18	Breda (zoon van Johan Frederik Richter, organist van de Lutherse Kerk en klokkenist)	viool, dwarsfluit, compositie
19.10	Jacques de Passius	36	Vianen (organist Franse Kerk)	
24.10	Johannes Hermanus Lohman	21	Amsterdam	
	Petrus Beyen	17	's-Hertogenbosch	viool, dwarsfluit

Aangenomen werd één van de allerjongsten, namelijk George Fredrik Richter uit Breda. Hij was luthers. Hij vertrok reeds twee jaar later en Hoorn moest opnieuw een organist zoeken. De vacature werd weer geadverteerd in de *Amsterdamsche Courant*, in die van 6, 8 en 10 augustus 1771:

Iemand genegen zynde en de vereischte bekwaamheid hebbende, om als ORGANIST en KLOKKENIST van de Groote of Parochie Kerk binnen de Stad Hoorn, op een jaarlyks Tractement van 500 Gulden, te fungeeren; adresseere zig aan Heeren Burgemeesteren en Regeerders der voorn. Stad Hoorn.

Deze keer verscheen er minder sollicitanten dan de vorige keer. Het tiental valt weer uiteen in een groep van gemiddeld wat oudere organisten en een andere van gemiddeld wat jongere beginners:

Datum	Naam	Leeftijd	Plaats	Andere instrumenten
12.8	Hendrik Viervant jr.	24	Muiden	viool
12.8	Jeremias Sparnay	29	Schoonhoven (organist en klokkenist)	
16.8	Jacob Reynders	41	Monnickendam (organist en klokkenist)	viool, dwarsfluit, compositie

Rudolf Rasch: Muziek in de Republiek (Oude Versie)
Hoofdstuk Zeven: De steden

Datum	Naam	Leeftijd	Plaats	Andere instrumenten
17.8	Hermanus de Ligt	20	Amsterdam	viool
	Michaël Körnlein	36	Oldenzaal (organist)	viool, cello, dwarsfluit, hoorn, compositie
21.8	Elbertus van Eem	23	Amsterdam	viool
23.8	Jannes Boss	18	Groningen	viool, altviool, compositie
26.8	Johan Christiaan Muller	35	Amsterdam	zang, compositie
30.8	Johannes Reynders	40	Nijmegen	viool, dwarsfluit, compositie
?9	Johannes Wilh. Zwarthoff	18	Amsterdam	dwarsfluit, viool, compositie

Drie waren in 1769 ook al geweest. Körnlein werd aangenomen, maar vertrok ook al weer na twee jaar (naar Alkmaar). Daarna nam men de jongste sollicitant uit 1771 aan: Zwarthoff, die meer dan een halve eeuw organist van Hoorn zou zijn.

De organist in stadsdienst bespeelde in de begintijd van de Republiek zijn instrument uitsluitend buiten de eigenlijke kerkdiensten. Enerzijds waren er bespelingen op de late namiddag of vroege avond voor de voorbijganger en de verpozing zoekende, anderzijds speelde de organist aan het einde van de dienst, tijdens het verlaten van de kerk door het kerkvolk, soms ook aan het begin. De frequentie van de orgelbespelingen nam gedurende het tijdvak van de Republiek geleidelijk af: kwamen rond 1600 dagelijkse bespelingen voor, in de achttiende eeuw was één keer per week wel het maximum. Een zeventiende-eeuwse reiziger gaf van een dergelijke bespeling in de Utrechtse Domkerk de volgende beknopte beschrijving:²

Auch wird die schöne Orgel nicht beim Gottesdienst benutzt, sondern Abends von 5 bis 6 Uhr, wo man in derselben bei Licht musiciret, während die Leute in der Kirche auf und ab ambulieren.

Ook wordt het mooie orgel niet bij de kerkdienst gebruikt, maar 's avonds van 5 tot 6 uur, wanneer men aldaar bij verlichting musicceert, terwijl de mensen in de kerk op en neer lopen.

Uitvoeriger was de Italiaanse reiziger Guido Bovio over een orgelbespeling in de Amsterdamse Oude Kerk die hij bijwoonde op 11 december 1677:³

Fu da noi il signor Gioachhino Guasconi e poi la sera venne similmente il Signor Bleau, che ci condusse a vedere una cosa assai ridicolosa: ogni sera, ma particolarmente nei giorni di Sabato, nella Chiesa Maggiore, vi è un gran concorso di popolo di ogni sorta, che passeggiando per quel gran tempio di tanto in tanto come stupido sta a sentire la melodia dell'organo, che è toccato da uno che non cessa di suonarlo, se non allora che tutta la gente è uscita. Suonansi diverse arie, e si come l'organo è ottimo, così il suonatore non era de' mediocri. In quest' organo vi è un registro, che toccato imita la voce umana, in maniera che pare agli orecchii di chi sente che canti un bel concertato coro di diverse voci. Al suono di quest' aria tutti cessarono di passeggiare, et ognuno attentissimo stava rivolto all' organo.

2. Lucà 1854.

3. Gisbert Brom, 'Een Italiaansche reisbeschrijving der Nederlanden (1677-1678),' *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 36 (1915), pp. 81-266, p. 115.

Bij ons [Guido en Giulio Bovio] was Gioacchino Guasconi en in de avond kwam ook [Mr. Joan] Blaeu [Jr.], die ons een volstrekt belachelijke zaak liet bijwonen: elke avond, maar in het bijzonder de zaterdagen, was er in de Grote [=Oude] Kerk een grote menigte mensen van allerlei soort die al rondlopende door die grote kerk van tijd tot tijd als verstijfd stilstonden om naar de melodie van het orgel te luisteren, dat werd bespeeld door iemand die niet van ophouden wist, tot aan de tijd dat iedereen weg was. Er klonken verschillende liederen en zoals het orgel voortreffelijk was, zo was de bespeler niet een van de minsten. In dat orgel is een register dat, indien bespeeld, de menselijke stem nabootst, op zo'n manier dat het de luisteraars voorkomt dat er een goed samenzingend koor is met verschillende stemmen. Bij het horen van dat lied hield iedereen op met rondlopen, en iedereen wendde zijn blik vol aandacht op het orgel.

De organist waarover het gaat moet Anthony van Noordt zijn geweest. In de achttiende eeuw kwamen kennelijk ook orgelbewerkingen van ensemblesonates en concerten op het programma, als we Johann Mattheson mogen geloven:⁴

Dass auch eben diese Species sich auf einem einzigen vollstimmigen Instrumente, Z.E. auf der Orgel oder dem Clavier, zur Curiosité tractiren lasse, bewiess unter andern vor einigen Jahren der berühmte, aber blinde Organiste an der Neuen Kirchen auf dem Damm zu Amsterdam, Msr. De Grave, welcher alle die neuesten Italiänischen Concerten, Sonaten, Ec. Mit 3 à 4 Stimmen auswendig wuste, und mit ungemeiner Sauberkeit auf seiner wunderschönen Orgel in meiner Gegenwart heraus brachte.

Dat zelfs dit soort [ensemblemuziek] zich op een enkel akkoordinstrument, bijvoorbeeld het orgel of het klavecimbel, met bijzonder resultaat laat spelen, bewees onder andere enkele jaren geleden de beroemde, doch blinde organist van de Nieuwe Kerk aan de Dam te Amsterdam, de heer [Jan Jacob] de Graaf, die al de nieuwste Italiaanse concerten, sonates, enz. voor drie of vier stemmen uit het hoofd kende, en met ongewone trefzekerheid op zijn wonderschoon orgel in mijn aanwezigheid liet horen.

Gedurende de zeventiende eeuw werd de orgelbegeleiding van het psalmgezang overal een taak van de organist. Deze taak wordt besproken in §8.3. De stadsorganist speelde ook vaak klavecimbel bij feestelijke gebeurtenissen die van stadswege werden georganiseerd, waaronder ook ontvangsten van bijzondere gasten. Zo schreef de Venetiaan Giorgio Giustiniano dat hij tijdens zijn bezoek aan Amsterdam in 1608 werd vergast op een orgelbespeeling van Jan Pieterszoon Sweelinck in de Grote Kerk en op spel van dezelfde tijdens een banket te zijner ere:⁵

Quel giorno la sera nella Chiesa Maggiore ci fecero sentire il loro organista, che è un gran valente huomo e ha bon stipendio della città, la quale non si lascerà mai levare. Quella medesima sera vennero a cena con Sue Eccellenze un Borgomastro e altri del Magistrato della città al numero di cinque; si stette lungamente a tavola e si fece secondo l'uso del paese molto sanità con musica del sopradetto organista.

4. Johann Mattheson, *Das beschützte Orchestre* (Hamburg 1717), p. 129 . Mattheson bezocht de Republiek in 1704 en 1712-1713. Vermoedelijk heeft het citaat, gezien het 'vor einigen Jahren' betrekking op het laatste bezoek.

5. P.J. Blok, *Relazioni veneziani* (Den Haag 1909), p. 16.

Die avond lieten zij [het stadsbestuur van Amsterdam] ons hun organist [Jan Pieterszoon Sweelinck] horen in de Grote Kerk, die een bekwame man is en een goed salaris heeft van de stad, die hem nooit zal laten gaan. Dezelfde avond gingen wij aan tafel met Hunne Edelachtbaren een burgemeester en andere leden van de Vroedschap van de stad, vijf in getal. Men was lang aan tafel en men bracht menige dronk uit naar 's lands gewoonte tijdens het spel van de genoemde organist.

De kerkelijke autoriteiten konden het door de stad gesteunde orgelgebruik niet tegenhouden. Wel stelden predikanten en theologen herhaaldelijk bepaalde eisen aan het gespeelde: liefst bewerkingen van psalmen en geestelijke liederen, en ieder geval geen bewerkingen van al te werelds spul zoals madrigalen en minneliedjes. In hoeverre deze spelregels altijd zijn gevolgd valt moeilijk te beoordelen. Met de geboden speelmogelijkheden bleef ondanks de dominante calvinistische cultuur een intensieve traditie van orgelspel in de Republiek behouden.

Als voorbeeld van de taken van de stadsorganist wordt hier kort de inhoud weergegeven van de instructies die de organist van Hoorn bij zijn aanstelling moest ondertekenen. Cornelis Janszoon Helmbreker verplichtte zich in 1612 tot spelen bij de volgende gelegenheden: (1) maaltijden ten raadhuize van burgemeesters, vroedschap en gerecht, alsmede intochten van prinsen en heren (hij speelde dan klavecimbel), (2) op alle preekdagen voor en na de dienst, en (3) van half oktober tot 1 maart elke avond een uur. (Daarnaast waren er nog de taken als beiaardier, waarover meer in §7.3.) In de instructies voor Lucas van Lenninck uit 1619, voor Cornelis Corneliszoon Helmbreker uit 1645 en Gerrit van der With uit 1670 worden avondbespelingen het hele jaar door vermeld. (Mogelijk was het niet opnemen van de zomerbespelingen in 1612 een abus.)

In 1768 moest de Hoornse organist spelen: (1) tijdens het psalmgezag; (2) na de dienst (maar niet in geval van bijzondere diensten als op bededagen, avondmaalsdiensten, enzovoorts); (3) van 15 maart tot 15 september 's woensdagmiddags van vier tot vijf uur, van 15 september tot 15 maart van drie tot vier uur; (4) tijdens de kermisweek, op Goede Vrijdag, bij regeringsbenoemingen en bij promoties van de Latijnse school; en (5) op verzoek van de burgemeesters.

Het salaris bedroeg in 1612 *f*350, in 1619 *f*400, in 1645 *f*500 en in 1768 nog steeds *f*500. In 1768 was de organist verplicht tegen een redelijke vergoeding muziekles te geven aan Hoornse burgers en hun kinderen en zonder vergoeding diensten te verlenen aan het stadsmuziekcollege.

Globaal kan de organist van de grootste hervormde kerk van een stad beschouwd worden als de belangrijkste musicus ter stede. Het organistschap, dat behalve spelen ook dikwijls de zorg voor het orgel en orgeladvisering inhield, was geen volledige betrekking en zo vinden we de organist dikwijls in nevenfuncties als leraar van vermogende amateurs (zowel dames als heren) en als leider van het plaatselijke muziekcollege. Overigens kwamen al vanaf het begin van de republikeinse periode supplementen op het stadssalaris door de kerk voor, hetgeen moet betekenen dat de taak van de organist niet louter en alleen als een stedelijke werd gezien.

In de decennia rond 1600 kwam het wel voor dat het organistschap van verschillende kerken in één persoon werd verenigd, bijvoorbeeld in Delft en Utrecht. Vooral de afwezigheid van liturgische functies van het orgelspel maakte dit mogelijk. Vader Cornelis en zoon Jan van Schoonhoven waren na elkaar beiden organist van zowel de Oude als de Nieuwe Kerk in Delft. In 1642, kort na de invoering van de orgelbegeleiding van de gemeentezang, werden de functies gescheiden. In Utrecht waren Pieter Wyborch en zijn zoon Anthony Wyborch organist van zowel de Domkerk als de Oudmunsterkerk, Johan Carel Valbeek en Rutger ten Hengel zowel van de Domkerk als de Buurkerk, Wouter Dirckszoon van Gelder zowel van de Janskerk als de Buurkerk. In Utrecht was het combineren van functies ook mogelijk door de geringe taken van de organist in sommige kerken, een gevolg van een overdaad aan kerken in de stad, teveel voor het aantal hervormde kerkangere. Deze situatie was een overblijfsel van de bisschopstijd, waarin kapittelkerken niet noodzakelijk als parochiekerk functioneerden.

Ook vindt men wel het organistschap en het stadsspeelmanschap gecombineerd. Gedurende de zeventiende eeuw kreeg de organistenfunctie echter meer gewicht en namen deze dubbelposities in aantal af. Wel vindt men gedurende de gehele periode van de Republiek de combinatie van organist en beiaardier. In sommige plaatsen was deze situatie permanent, in andere gevallen werden deze twee functies naar believen en naar de persoon gesplitst en gecombineerd.

Omdat de functie van stadsorganist de hoogste en de meest prestigieuze was die een organist (en misschien wel een musicus in het algemeen) in de Republiek kon bereiken, geldt als regel: eens stadsorganist, altijd stadsorganist. Hooguit werd een positie als stadsorganist opgegeven voor een soortgelijke functie in een grotere stad. Binnen Amsterdam blijkt er een duidelijke hiërarchie in de vier stadskerken te bestaan: de Nieuwezijdskapel had het geringste prestige, de Westerkerk was duidelijk beter, de Nieuwe Kerk nog een graadje, maar de Oude Kerk was het summum. Een musicus als Bartholomeus Ruloffs begon als organist van de Nieuwezijdskapel om ten slotte via de West- en Nieuwe Kerk in de Oude Kerk te eindigen. Ook in Leiden bestond een dergelijke hiërarchie: van laag naar hoog de Marekerk, de Hooglandse Kerk en de Pieterskerk.

In het volgende hoofdstuk zal blijken dat er buiten de posities als stadsorganist nog talrijke andere organistenplaatsen waren, met name bij de waalse, remonstrantse, lutherse en doopsgezinde kerken. Deze posities dienden, net als die bij de hervormde kerken in de kleinere steden (en dorpen), als beginnersplaatsen ten opzichte van de gezochte functies in Amsterdam, Haarlem, Leiden, enz. Twee voorbeelden: Johann Philipp Albrecht Fischer (1700?-1778) was eerst organist in IJsselstein en daarna van de Lutherse Kerk te Utrecht alvorens in 1738 organist van de Domkerk te Utrecht te worden. Johannes Radeker (1738-1799) was eerst organist van de Lutherse Kerk te Haarlem en daarna nog van de Hervormde Kerk van Beverwijk alvorens in 1763 assistent-organist en in 1771 volledig organist van de Grote of Sint-Bavokerk te Haarlem te worden, ter opvolging van zijn vader Hendrik Radeker. Maar anderen verwierven door hun kwaliteit direct een toppositie. Zo werd Jan Pieterszoon Sweelinck (1562-1621) nog vóór zijn twintigste direct organist van de Grote Kerk te Amsterdam. Johannes Berghuys (1724-1801) komt in 1741 als 17-jarige als beste uit het proefspel en werd onmiddellijk als organist en klokkenist van de Nieuwe Kerk te Delft aangenomen.

Uiteraard was het onvermijdelijk dat talloze musici het nimmer tot een positie als stadsorganist brachten en zich tevreden moesten stellen met de organistenposities van tweede garnituur, zoals die in de kleinere kerken en de niet-hervormde kerken. Tal van stadsorganisten zijn thans slechts als naam bekend, niet vanwege hun composities of andere opmerkelijke verworvenheden. De totale organistenstand van de Republiek moet ettelijke honderden personen hebben omvat, met een bescheiden begin aan het einde van de zestiende eeuw via een geleidelijke, maar nimmer aflatende groei naar een veelvoud van het oorspronkelijke aantal in 1795.

Wanneer een organist uit de Republiek iets als musicus of componist betekende, komen we hem bijna altijd als stadsorganist tegen. Maar wat we van deze organisten aan uitgegeven composities kennen, weerspiegelt echter vaker niet dan wel de organistentaak. Voor het beroepsmatige repertoire van de organist was de markt doorgaans te klein om uitgave mogelijk en lonend te maken. Wat de organisten gewoonlijk publiceerden wordt overheerst door muziek voor amateurensembles, zowel vocaal als instrumentaal: madrigalen, meerstemmige liederen, instrumentale ensemblestukken, trisonates, fluitsonates, klavecimbelsuites, klaviersonates met vioolbegeleiding, enz. Men zie bijvoorbeeld de oeuvres van Cornelis Schuyt, Jan Pieterszoon Sweelinck, Dirck Scholl, Johannes Albertus Groneman, Jacob Wilhelm Lustig, Johann Gottlieb Nicolai en Frederik Nieuwenhuijsen, uit de verschillende tijdvakken van de Republiek.

Van het door de organisten in deze periode als organist gespeelde repertoire is uit de vroegste periode (begin tot ca. 1675) maar bitter weinig bewaard gebleven. Buiten het orgeloeuvre van Sweelinck (vooral fantasieën en bewerkingen van geestelijke liederen, inclusief psalmen) en de gedrukte psalmbewerkingen van Hendrik Joosten Speuy (1610; Speuy was organist in Dordrecht) en van Anthony van Noordt (1659; Van Noordt was organist in

Amsterdam) valt er eigenlijk niets te melden. Mogelijk is het bewaarde repertoire, waarbij fantasieën en psalmbewerkingen de hoofdrol spelen, wel tegelijkertijd representatief voor het betere deel van het Nederlandse orgelspel. Wellicht geven de volgende titels uit de veilingcatalogus van de bibliotheek van Cornelis Schuyt (Leiden 1616) iets weer van wat een organist in deze tijd in huis had op het gebied van muziek voor zijn instrument(en). In de afdeling folio volgen op Speuy's al genoemde *Tabulatuerboeck* (1610):

10. Fantasijen van verscheyden Engelsche Meesters in Tablatuere tot de Clavecembalen, geschreven.
11. Verscheyden Musijckstukken van de compositie van M. Cornelis Schuyt, noch ongedrukt.
12. Vijf bundelen van verscheyden Tabulaturen, en Compositiën, van M. Corn. Schuyt als van andere, geschreven.

Hoewel het moeilijk te bewijzen is, wijzen formaat, plaatsing en formulering sterk op klaviermuziek.

Composities als psalmbewerkingen en fantasieën kunnen zowel tijdens de orgelconcerten als voor en na de diensten hebben geklonken. De klachten over het spelen van bewerkingen van wereldlijke melodieën, madrigalen, enz. doen vermoeden dat deze ook regelmatig werden gespeeld.

Vanaf het midden van de zeventiende eeuw werd de begeleiding van het psalmgezag door het orgel geleidelijk over de gehele Republiek gangbaar, waardoor de zwaarte van het organistschap duidelijk toenam. Doorgaans weerspiegelde deze taakverzwaring zich in een traktementsverhoging, meestal van kerkelijke zijde. Dit deel van de taak van de organist leidde in de achttiende eeuw tot talrijke uitgegeven begeleidingen van het psalmgezag, de zogenaamde 'koraalboeken'.

7.3 Beiaardiers

Van oudsher zijn kerk- en andere torens in de Nederlanden van klokken voorzien, maar men kan hier pas van een muziekinstrument - beiaard, klokkenspel of carillon genaamd - spreken als op deze klokken melodieën en andere muziekstukjes kunnen worden gespeeld. Het begin van deze ontwikkeling moet in de Zuidelijke Nederlanden (Vlaanderen) worden gezocht, waar eerst, in de vijftiende eeuw, het automatische spel, via een speeltrommel, tot ontwikkeling kwam. Het handspel, via een klavier, was een latere vinding, uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Naast speelklokken was er altijd nog sprake van luidklokken, die slechts dienden voor signaalfuncties, niet voor muzikale doeleinden.

Gedurende de zestiende eeuw werden ook de belangrijkste steden in de Noordelijke Nederlanden van beiaarden voorzien, vooral (zij het niet uitsluitend) door toedoen van Zuid-Nederlandse klokkengieters. In de zeventiende eeuw werden diverse oude beiaarden vervangen door nieuwe en werd het bestand ook verder uitgebreid. Men vindt ze - het is al gezegd - behalve in kerktorens ook in torens van wereldlijke gebouwen, met name op stadhuizen (Amsterdam, Rotterdam, Maastricht), en andersoortige torens, waaronder bijvoorbeeld de Regulierstoren (Munttoren) in Amsterdam, de Waagtoren in Alkmaar en de Dromedaris in Enkhuizen. De klokkenspelen waren onveranderlijk bezit van de stad, die zorg droeg voor de aankoop, de inrichting en het onderhoud ervan (en eventueel ook voor de verwijdering). Door deze stedelijke bemoeienissen is het tot stand komen van veel beiaarden goed gedocumenteerd (en onderzocht).

De beiaardier was altijd in dienst van de stad. In de zeventiende en achttiende eeuw werd vaak van *klokkenist* gesproken. Zijn taak bestond enerzijds uit het zogenaamde versteken van de speeltrommel, dat wil zeggen het aanbrengen van een 'klokdeun' door middel van pennen ('nootjes' genaamd) op de trommel, anderzijds het geven

van regelmatige handbespelingen.⁶ De deuntjes op de speeltrommel waren meestal voor het hele en halve uur en de kwartieren; het versteken vond elke twee à drie maanden plaats. De tijdstippen die werden gekozen voor handbespeling konden van stad tot stad zeer uiteenlopen. De functie van beiaardier was vaak, maar niet altijd, gecombineerd met die van organist.

De taken van de stadsklokkenist van Hoorn kunnen dienen als voorbeeld voor wat een klokkenist uit de Republiek moest doen voor zijn salaris. In 1612 werd bepaald dat hij (1) elke zon- en feestdag tweemaal een uur moet spelen, en wel 's-morgens van zeven tot acht en 's-middags van twaalf tot één (tijdens de kortste winterdagen mocht hij zijn spel tot een half uur beperken, maar niet op de kerstdagen en Nieuwjaarsdag); (2) elke dinsdag en donderdag vanaf elf uur een half uur en zaterdag van tien tot elf; (3) alle vrijdagse kaasmarktdagen van 1 juni tot 1 november van tien tot elf; (4) op de drie jaarmarktdagen (Palmpasen, Pinksteren en Sint-Laurens) vóór de middag; en (5) op de vier leermarktdagen en de beestenmarkt van 15-16 november (tijden niet gespecificeerd). Voor het spelen tijdens de leermarkten ontving hij van het schoenmakersgilde een paar schoenen.

De latere Hoornse zeventiende-eeuwse instructies herhalen die van 1612. Die van 1768 verschillen enigszins. De wekdagbespelingen waren beperkt tot donderdag en zaterdag van elf tot twaalf uur. Het spel op zondag lijkt te zijn vervallen. De beiaardier moest elke twee maanden de speeltrommel versteken en daarbij zorgen dat op de verjaardag van Willem V (8 maart) het Wilhelmus klonk, op 1 mei 'het Mei-lied' (vermoedelijk *De Mei die komt ons bij*) en tegen oktober het geuzenlied *Maximilianus de Bossu* (op de slag op de Zuiderzee bij Hoorn van 11 oktober 1573, waarbij de Spaanse stadhouder Boussu [of Bossu] werd verslagen en gevangengenomen).

De zestiende-eeuwse beiaarden klinken in hedendaagse oren vaak rauw en vals. Veel beter, zelfs uitstekend van kwaliteit zijn de beiaarden die in de zeventiende eeuw te Zutphen en te Amsterdam worden gegoten door de twee Lotharingse broers François en Pieter Hemony. Hun roem is erin gelegen dat zij erin slaagden om de inwendige stemming van een klok onder controle te krijgen. Om strijd verdrongen zich nu de steden van de Republiek (en daarbuiten) om een Hemony-beiaard te bemachtigen, Amsterdam en Utrecht voorop. Nog steeds vormt het ruim dozijn nog aanwezige Hemony-carillons een belangrijk deel van het huidige Nederlandse beiaardbestand.

Over het muzikaal repertoire van de beiaardiers zijn we al even slecht ingelicht als over dat van de organisten. Beiaardmuziek werd *nooit* gedrukt, noch wat op de trommel verstoken werd noch wat via handspel klonk. Hoeveel er door beiaardiers is geïmproviseerd, valt niet te schatten. Uit de tijd van de Republiek is geen enkel Nederlands versteekboek bewaard gebleven. (Wel uit de Zuidelijke Nederlanden.) Wel bestaan er nog enkele registers van klokdeunen, bijvoorbeeld dat voor de Alkmaarse Waagtoren van 1688 tot 1727.⁷ Uit deze lijsten blijkt dat bewerkingen van psalmen, liederen en populaire stukken uit de 'kunstmuziek' (opera's, vioolsonates van Corelli, e.d.) de hoofdmoot vormden. (Niet anders dan vandaag.) Als voorbeeld een klein fragment uit de Alkmaarse lijst:

Datum	Tijdstip	Melodie
27-29 december 1688	Heel uur	Een kindeken is ons geboren (in F)
	Eerste kwartier	Hoe schoon licht ons
	Half uur	Heilig, salig Bethlehem
	Laatste kwartier	Lofsang Maria vers 1
	18-19 februari 1689	Heel uur
	Eerste kwartier	Psalm 130 vers 1

6. De benaming 'versteken' is afgeleid van het verplaatsen van de nootjes van het ene gat naar het andere.

7. Alkmaar, Gemeente-Archief, Hs. 584.

Datum	Tijdstip	Melodie
	Halve uur	Psalm 38 in de bas
	Laatste kwartier	Vater ons vers 1
28-29 april 1689	Heel uur	De Mei die komt ons bij
	Eerste kwartier	Gavotte Rondom leelik
	Halve uur	La belle Iris
	Laatste kwartier	Soeten Engelin
16-17 juni 1689	Heel uur	Psalm 65 in de bas
	Eerste kwartier	Hanssop
	Halve uur	Psalm 14 in de bas
	Laatste kwartier	Wilhelmus van Nassauwen
5-7 september 1689	Heel uur	Ontset van Alkmaar
	Eerste kwartier	Onbekend
	Half uur	Herten veroveren
	Laatste kwartier	Wat sal men op den avond

Wat betreft de wijze van bewerken kunnen misschien bewaard gebleven Zuid-Nederlandse versteekboeken, zoals die van Théodore de Sany (Brussel, 1648)⁸ en Philippus Wyckaert (Gent, 1661-1693),⁹ een indicatie geven, vooral omdat het repertoire analoog is.

De oudste (handgeschreven) repertoireboeken uit de Republiek zijn die van vader Frederik en zoon Johannes Berghuys uit Delft uit het einde van de achttiende eeuw. Weer spelen bewerkingen een hoofdrol, maar nu is het vooral de wat lichtere ‘klassieke’ muziek uit de tweede helft van de achttiende eeuw (menuetten, opera-airs, enz.) die het slachtoffer is geworden van de bewerkingszucht van de beiaardier. Ook hier kunnen wat oudere Zuid-Nederlandse beiaardboeken (Antwerpen 1728;¹⁰ Joannes de Gruyters, Antwerpen 1746)¹¹ indicaties geven.

7.4 Stadsspeellieden

De stadsspeellieden hebben een geschiedenis die tot in de middeleeuwen teruggaat. Aanvankelijk was de functie niet gescheiden van die van torenmusicus (trompetter) en zo ontstond de beroepsaanduiding ‘stadstromper.’ Naderhand, vermoedelijk meestal in de vijftiende en de zestiende eeuw, trad in veel plaatsen een scheiding op tussen de trompetters, die gestationeerd waren op torens en poorten, en de ambulante stadspijpers. Naar het schijnt heeft het merendeel van de enigszins belangrijke Nederlandse steden vóór de Reformatie speellieden in dienst gehad. De Reformatie betekende in veel steden het einde van het stadsspeelmansschap, hetzij door geldgebrek van de overheid hetzij om ideologische redenen. Zo had Dordrecht in 1575 nog vier stadsspeellieden die viermaal per week om 11 uur 's morgens op een openbare plek musicerden. In 1576 waren dat er nog drie, in 1577 is de

8. Brussel, Stadsarchief, Hs. C 22; zie Vander Straeten V 1880, p. 19.

9. Gent, Stadsarchief, Hs. Reg. 96.2.

10. Antwerpen, Stadsarchief, Oude Muziek M25. Facsimile-uitgave met transcriptie als bijlage bij *Jaarboek van het Vlaams Centrum voor Oude Muziek* 1 (1985), waarin ook twee studies (door Margot Halsted en Gilbert Huygens) over het handschrift en de muziek erin.

11. Antwerpen, Koninklijk Vlaams Muziekconservatorium, Facsimile-uitgave met een inleiding van Arie Abbenes en André Lehr: *Asten NL: Eijsbouts*, 1968. Zie ook: Verheyden 1922.

groep opgeheven. In Haarlem en Leiden werden stadsspeellieden in 1572-1573 weggestuurd, om na een periode van onderbreking in 1592 opnieuw, voor ruim een halve eeuw, terug te keren. In Amsterdam en Utrecht schijnt de traditie ononderbroken te zijn geweest, tot het einde van de zeventiende eeuw. Alleen in Groningen is er gedurende het *gehele* tijdvak van de Republiek (en zelfs nog daarna) sprake van stadsspeellieden.

In de literatuur wordt niet altijd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen stadsspeellieden en niet in stadsdienst zijnde muzikanten. Hier zal dat onderscheid uiteraard wel worden gemaakt en ter onderscheiding zullen de muzikanten buiten stadsdienst ‘vrije speellieden’ worden genoemd. Voor een gedeelte overlapt hun werkzaamheden elkaar, vooral omdat stadsspeellieden er heel vaak ‘vrij speelmanswerk’ bij deden. Wat over stadsspeellieden in de verschillende Nederlandse steden bekend is, hangt overigens nogal af van de wijze waarop hun activiteiten zijn geregistreerd en vervolgens zijn gearhiveerd.

Stadsspeellieden functioneerden gewoonlijk in een groep van vier tot zes muzikanten. Niet zelden vindt men familieleden binnen een groep; soms zijn bepaalde families zelfs volledig dominant (Leiden: Van Rijnsburch; Haarlem: Lossy, Padbrué). Typische instrumenten van de stadsspeellieden waren de wat luidere blaasinstrumenten zoals de cornet (*Zink*) en verschillende typen schalmeien. Uiteraard werd er door de speellieden ook gezongen.

Het stadsspeelmannschap legde de speelman tegenover een basisinkomen (variërend van *f*50 tot *f*250 per jaar) een aantal basisverplichtingen op, die nooit een volledige betrekking vormden. Daardoor was de stadsspeelman vrijwel altijd ook op ander muzikaal gebied werkzaam, bijvoorbeeld als organist, instrumentenbouwer, vrij speelman of muziekleraar. Ook combineerden stadsspeellieden hun functie nogal eens met niet-muzikale werkzaamheden, zowel ambtelijk (in dienst van de stad) als in de private sfeer. Binnen die private sfeer zien we speellieden als ambachtsman, herbergier, handelaar, enz.

Over de stadsspeellieden van **Amsterdam** gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn geen systematische gegevens beschikbaar. In de zestiende eeuw waren er vier stadsspeellieden, later, in de tweede helft van de zeventiende eeuw, liep het aantal op tot zes. Gedurende het laatste derde deel van de zeventiende eeuw stierf het stadsspeelliedenwezen in Amsterdam uit doordat overleden speellieden niet werden vervangen. Over hun plichten is evenmin veel bekend. Zeker is dat ze in principe voorrang hadden boven andere speellieden bij het spelen op ‘bruiloften en partijen.’ De concurrentie voor de stadsspeellieden door vrije speellieden was in Amsterdam echter groter dan waar dan ook elders.

Over het instrumentarium van de Amsterdamse stadsspeellieden wordt informatie verschaft door enkele stadsbeschrijvingen uit de jaren-1660, zoals Melchior Fokkens’ *Beschrijving der wijdt-vermaarde koop-stadt Amsterdam* uit 1662 en Philipp von Zesen’s *Beschreibung der Stadt Amsterdam* uit 1664. Zij noemen schuiftrompet (trombone), cornet en kromhoorn als instrumenten. Von Zesen meldt dat er dagelijks tussen elf en twaalf uur werd gemusiceerd, wellicht (net als in Utrecht; zie onder) voor het stadhuis. Joost van den Vondel dichtte naar aanleiding van de ingebruikname van het nieuwe stadhuis in 1655 onder meer de volgende regels:

Hier blazen schuiftrompet en kromme en rechte fluit

¹²Orlandoos grooten geest ter heerenvenstren uit

Ter eere van de Wet, en burgerwandelaeren,

Verquickt door bly musijck, in ongeruste maeren

Van oorloge of tempeest.

12. Verwijzing naar Orlando di Lasso (Lassus), in de driekwart eeuw na zijn dood in 1594 het internationale prototype van de beroemde componist.

Het bewaard gebleven Weddeboek van 1664-1667 van de stad geeft de namen van de zes speellieden dan in functie: Willem Cornelisz Velsen, Jacobus Haffner, Michiel Nuyts, Antony Pannekoeck, Joseph Butler en Joannes Beijerman. Elk ontvingen ze *f*160 per jaar. Sommigen van hen bekleedden ook andere functies in het Amsterdamse muziekleven. Velsen, Nuyts en Butler speelden bij de Schouwburg, Haffner was organist van de Lutherse Kerk. Van de genoemden zijn Haffner, Pannekoeck en Butler als componist bekend. Zoals gezegd, het precieze einde van het Amsterdamse speelliedencorps is niet bekend, maar het was nog vóór het einde van de zeventiende eeuw. Velsen overleed rond 1670, Haffner in 1671, Butler in 1672, Pannekoeck in 1679, Nuyts in **sterfjaar Nuyts**, Beijerman als laatste in 1696.

In **Haarlem** leidde de Reformatie in 1572 tot het wegsturen van de vier stadsspeellieden. In 1592 werden opnieuw stadsspeellieden aangenomen, een viertal, onder leiding van Jan Willemszoon Lossy. Ze werden 'schalmeispelers' genoemd, hun aanvoerder de 'eerste speler.' In 1592 verdienden ze *f* 60 per jaar; in 1621 werd dit op *f*72 gebracht. Van 1594 tot 1602 en vanaf 1611 waren er vijf speellieden. De families Lossy en Padbrué speelden een centrale rol bij de Haarlemse schalmeispelers. Na Lossy's dood in 1629 werd Cornelis Thymenszoon Padbrué aanvoerder, na al vele jaren (met een broer en hun vader) gewoon lid van de groep te zijn geweest. Padbrué werd in 1635 wegens wangedrag ontslagen. De groep werd tot 1646 in stand gehouden; toen werden alle schalmeispelers collectief ontslagen, zonder duidelijke aanleiding.

Leiden had in de jaren 1570 voor het eerst aparte stadsspeellieden aangenomen naast de traditioneel in dienst zijnde stadstrompetters, maar reeds in 1572 werd het viertal afgedankt. Na een periode waarin per gelegenheid musici werden ingehuurd, werd in 1610 de Engelsman Jan Jorden aangesteld, die gedaan kreeg dat in 1612 weer een groep van vijf stadsspeellieden actief werd, behoudens Jorden vrijwel allemaal familie van de organist Pieter Janszoon van Rijnsburch. Ze moesten in ensemble spelen, maar ook samen met het orgel, zowel na de dienst als tijdens avondbespelingen. De betaling van de stadsspeellieden was niet hoog in Leiden: in 1612 werd het gezamenlijke inkomen van de groep van vijf vastgesteld op *f*260. In 1636 werd de groep opgeheven; vanaf dat jaar moest Leiden het definitief zonder speellieden stellen.

De stadsspeellieden werden in **Utrecht** 'stadstrompers' genoemd, wat letterlijk eigenlijk stadstrompetter betekent. De benaming heeft louter een historische achtergrond; de 17de-eeuwse Utrechtse stadsspeellieden verrichten geen trompettersdiensten meer. Van welke instrumenten de stadsspeellieden zich wel bedienden is echter niet precies bekend. Aankoopdocumenten uit 1559 spreken over trompen, schalmeien, bassetten, kromme cornetten, sacquebouten (trombones), enz., maar wat hiervan nog in de zeventiende eeuw van toepassing was, blijkt niet. Het aantal stadsmusici in Utrecht bedroeg vanaf 1560 vijf, vanaf 1597 zes. De organisatie was nogal strak, bijna gilde-achtig. Herhaaldelijk werden reglementen uitgevaardigd. Eén van de speellieden, vermoedelijk de oudste of langst-in-dienst-zijnde, fungeerde als *praeses*. Nieuwe speellieden werden dikwijls eerst op provisie aangenomen. Onder de Utrechtse speellieden bevonden zich overigens zeer weinigen over wie we iets vernemen buiten hun functie, bijvoorbeeld als componist.

Tot de plichten van de Utrechtse stadsspeellieden behoorde in de eerste plaats het dagelijks spel voor het stadhuis, om half twaalf, een traditie die overigens later in de zeventiende eeuw verwaterd schijnt te zijn. Verder moesten de speellieden aantreden bij maaltijden, banketten, ontvangsten, ceremonies, enz. Maria Gonzaga Nevers, op reis van Parijs naar Polen om de echtgenote te worden van koning Ladislaus IV, wordt op 25 december 1645 ontvangen in de residentie van de gouverneur:¹³

où toute la musique étoit assemblée, avec ses habits et ses instruments de cérémonie, pour chanter à son arrivée.

13. Laboureur 1648.

waar de musici waren verzameld, met hun passende kledij en instrumenten, om de koningin bij haar komst muzikaal te begroeten.

Ook hadden ze de verplichting om wanneer nodig te assisteren bij het collegium musicum. Tenslotte werd een beroep op hun diensten gedaan bij universitaire plechtigheden zoals inauguraties en promoties. Het was de Utrechtse stadsspeellieden ten strengste verboden om zich te lenen voor het begeleiden van dans en ballet. Daartegenover stond dat ze voorrang hebben wanneer er buiten de officiële sfeer, bijvoorbeeld bij bruiloften en partijen, behoefte was aan muziek. Deze ‘schnabbels’ moesten dan volstrekt eerlijk worden verdeeld over de stadsspeellieden.

De groep van zes speellieden werd in 1674, direct na de Franse bezetting, opgeheven. Maar omdat men gewend was dat de speellieden musiceerden bij universitaire plechtigheden, werd in 1682 toch weer een viertal musici als extraordinaïr speelman tegen een véél lagere honorering in stadsdienst aangenomen. In 1702 werd, na het kort na elkaar overlijden van twee speellieden, het besluit genomen geen nieuwe aan te stellen. Zo kwam met de dood van de laatste Utrechtse stadsspeelman, Hubertus Helling, in 1722, het Utrechtse stadsspeelmanswezen tot een einde.

De stad **Groningen** komt de eer toe als enige stad in de Republiek het laat-middeleeuwse instituut van de stadsspeellieden onafgebroken te hebben voortgezet tot aan het einde van de Republiek en zelfs tot in de negentiende eeuw. Naar het schijnt was vier het gewone getal der speellieden. Het salaris was aan een voortdurende verhoging onderhevig, via *f*75 in 1628 en *f*100 in 1686 tot meer dan *f*200 in 1800. De stadsspeellieden speelden bij belangrijke gebeurtenissen in de stad en gedurende geruime tijd ook dagelijks voor het Wijnhuis. Ze hadden voorrang wat betreft het spelen op ‘bruiloften en partijen.’ Dikwijls werd de functie van stadsspeelman gecombineerd met die van organist bij een van de talrijke kerken in Groningen.

De vijf nu behandelde steden (Amsterdam, Haarlem, Leiden, Utrecht, Groningen) waren de enige in de Republiek, die gedurende kortere of langere tijd een *groep* van stadsspeellieden in dienst hadden. Daarnaast kan men nog enkele voorbeelden geven, waarbij een stadsorganist of een andere *individuele* musicus een zodanige rol in het stedelijke muzikaleven speelde dat de benaming ‘musicus van de stad X’ of ‘stadsmusicus te Y’ voor hem wordt gebezigd. Zo noemde Jacob Vredeman zich stadsmusicus van Leeuwarden vanwege zijn verschillende functies bij die stad (voorzanger, muzikleraar aan de Latijnse school, leider van het stadsmuziekcollege). Nijmegen nam in 1658 Jacob van Paddenburgh aan als stadstrompetter en muzikant, mede ter ondersteuning van het stadsmuziekcollege. In 1672 werd hij opgevolgd door Paulus van Hensbergen. In de tweede helft van de achttiende eeuw werd de Zwolse stadsorganist Johann Gottlieb Nicolai vaak stadsmusicus genoemd. Ook Arnhem had enkele musici in dienst ten behoeve van het stadsmuziekcollege.

7.5 Stadstrompetters

Ondanks het ontbreken van systematisch onderzoek over de stadstrompetters in de Republiek, kan uit het samenvoegen van de verspreide gegevens over deze lieden wel een beeld van hun functioneren worden opgemaakt. Vrijwel zeker mag men ervan uitgaan dat *alle* grote en middelgrote, en wellicht ook wel kleinere steden tenminste één trompetter in dienst hadden. Eén lijkt het gewone getal te zijn, twee komt wel voor (Haarlem, Hoorn, Maastricht, Den Haag), meer is een uitzondering, zoals de tien Amsterdamse trompetters. Het salaris van de stadstrompetter was vergelijkbaar is met dat van een stadsspeelman: van minder dan *f*100 tot bijvoorbeeld *f*250 per jaar.

In de meeste gevallen waren de trompetters op torens — kerkstorens, stadhuistorens, en dergelijke — gestationeerd en waren zij tevens nachtwaker. Vanuit hun positie konden zij brand en onraad bemerken en de

daarbij behorende signalen geven. Wanneer zij op de stadspoorten waren gestationeerd, konden zij signalen geven die het sluiten van de poorten aankondigden. In een aantal gevallen zijn hun namen uit stadsrekeningen en stedelijke besluiten bekend. Nooit vinden wij er componisten bij of musici die uit anderen hoofde bekend zijn. In feite vormden de trompetters een wat aparte groep musici die losstond van de wel met elkaar communicerende groepen van organisten, klokkenisten, stadsspeellieden en musici buiten stedelijk dienstverband. Slechts een enkele maal was er een reminiscentie aan de laat-middeleeuwse situatie waarin trompetters en speellieden groepen vormden die in elkaar overgaan, bijvoorbeeld wanneer er behalve een signalerende een meer artistieke vorm van musiceren werd verwacht. In Gelderland (bijvoorbeeld in Zutphen, Nijmegen en Roermond) kwam de benaming *cour* of *court* voor trompetter voor; de etymologie voor deze term is vooralsnog duister.

In feite maakten de stadstrompetters deel uit van een veel groter geheel van trompetspelende musici. In de zeventiende en achttiende eeuw kon men trompetters immers ook aantreffen aan het hof, in het theater, bij ruitercampagnieën in het leger, op het Statenjacht van de prins van Oranje en op (alle?) schepen van de oorlogs- en koopvaardijvloot. Alles bij elkaar moeten er honderden trompetters actief geweest zijn in de Republiek. Hun instrument moet de grote, ééndelige, ventiel- en schuifloze trompet zijn geweest die men dikwijls afgebeeld vindt in verband met genoemde situaties en waarvan er een aantal in musea en andere collecties bewaard zijn gebleven. Tegen het einde van de achttiende eeuw ontstond hier en daar de gewoonte dat deze trompetters hun diensten verleenden aan symfonieorkesten en -orkestjes wanneer daar trompetpartijen in voorkwamen. Zo waren de trompettisten die aan het hof spelen afkomstig uit het leger. Maar hoe verspreid deze usance is geweest, valt niet te zeggen.

In de volgende alinea's worden gegevens over het functioneren van stadstrompetters beknopt weergegeven. Uit de te geven voorbeelden zal blijken dat er enerzijds een grote lijn valt te schetsen voor het stadstrompetterschap in de Republiek, maar dat er anderzijds per afzonderlijke stad uitzonderingen kunnen zijn.

In **Amsterdam** waren de trompetters per tweetal aangesteld op de vijf torens van de stad: de Westertoren, de Kruistoren, de Oudekerkstoren, de Montelbaanstoren en de Zuidertoren. Deze trompetters verdienden (in 1664-1667) *f*160 per jaar, even veel als de stadsspeellieden. In **Haarlem** waren er twee trompetters; hun standplaatsen waren de toren van de Grote of Sint-Bavokerk en de toren van de Bakenesserkerk. De **Alkmaarse** torenwachter moest in de achttiende eeuw het hele jaar om 10 uur 's avonds twee of drie deuntjes 'na de kunst' blazen; hij deed dienst tot 4 uur 's morgens om eventueel brand of onraad te signaleren door klokgelui of alarmsignalen. In **Hoorn** waren twee stadstrompetters, een 'oudste' en een 'jongste trompetter.' Zij hielden wacht op de kerktoren, van waaruit zij hun signalen bliezen. De trompetten die zij bliezen behoorden in principe toe aan de stad, maar de trompetters konden deze in bezit krijgen door langere tijd in dienst te blijven. Na overlijden moest de stad dan dikwijls de trompet weer van de weduwe terugkopen om deze aan de volgende trompetter in gebruik te kunnen geven. Deze procedure is gedocumenteerd voor het begin van de zeventiende eeuw. De Hoornse trompetter had tevens de plicht het uurwerk van de Sint-Antoniskerk te onderhouden.

In **Delft** was één trompetter, gestationeerd op de Stadhuistoren. Hij moest 's nachts rondgaan door de stad en bij onraad de wachtklok luiden. Ook in **Leiden** was de trompetter, tevens nachtwaker, op de Stadhuistoren gestationeerd, tegen een salaris van *f*200 jaarlijks.

In **Zutphen** bestond de uitzonderlijke situatie dat het trompetterschap losgekoppeld was van het nachtwakerschap en dat de trompetter juist overdag moest spelen, zodat hij *dagcourt* werd genoemd. Hij was tevens reserve-organist. Deze situatie bestond in ieder geval gedurende de laatste decennia van de zeventiende en de eerste decennia van de achttiende eeuw. Claude Lambert la Barre (Labaer) moest driemaal daags van de toren van de Sint-Walburgiskerk spelen en op marktdagen vanaf de Wijnhuistoren.

Hoewel **Roermond** feitelijk buiten de Republiek was gelegen, verschilde de taak van de trompetter of courwachter nauwelijks van die van zijn collega's in de Republiek. Hij was gestationeerd op de Hoge of Grauwe

Toren, moest door signalen het sluiten van de poorten aangeven en bij brand of onraad alarm slaan. Bij het krieken van de dag moest hij *Het daghet in den Oosten spelen*. Aan de vroegere combinatie met het stadsspeelmansschap herinnert de bepaling uit 1650 dat hij met trompet of schalmei van elf tot twaalf uur moest spelen. Ook moest hij wel bij andere feestelijke gelegenheden spelen.

De instructie voor de torenblazer Andreas Benz die in 1767 in **Deventer** werd aangesteld bevestigt veel van de eerder genoemde taken en gewoonten: zijn dienst liep van 10 uur 's avonds tot 4 of 5 uur 's morgens. Vanuit de kerktoren moest hij gevaar en onraad signaleren, bij gebleken gevaar of onraad op zijn trompet blazen en een lamp aan de toren bevestigen aan de kant van het gevaar. Bij gebleken gevaar overdag moest hij zich ten spoedigste naar de toren begeven om voor het gevaar te blazen. Daarnaast moest hij op Petri-dag (22 februari; de dag van de verkiezing van de nieuwe magistraat) en andere door de raad verordende gelegenheden op het raadhuis blazen en musiceren. Hij verdiende *f*5 per week, ofwel *f*260 per jaar. De trompetter of torenblazer te **Zwolle** was tevens nachtwacht en blies vanaf de kerktoren en de Hoofdwacht.

Verdere trompetters zijn gedocumenteerd voor Den Haag, Rotterdam, Dordrecht, Breda en Maastricht, maar hiermee is het overzicht nog geenszins compleet.
